

V Å R O N N A I G A M M E L T I D

Vi Ber våre medarbeidere om å opplyse om framgangsmåter, redskaper og gamle truer og meninger som vi ikke har spurt om og som hører med til emnet. Det er svært lite oppskrevet om skikker og truer i samband med våronna i Norge. Da det meste av denne tradisjonen alt er glemt eller holder på å gå i glemme, har vi her tatt med det meste av det som er oppteget for at medarbeiderne skal minnes det de har hørt om slike ting.

A. Stellet med åkeren

1. Åta åkeren

For å kunne så så tidlig som mulig var det enkelte steder skikk å strø forskjellige emner ut over snøen for å få den til å forsvinne hurtigst mulig.

Kjenner en til dette i Deres bygd?

Er det ennå i bruk? Hva tid på året tok dette arbeidet til?

Har folk den oppfatning at å kunne så f. eks. en dag tidligere enn vanlig er verdt et visst antall dager om høsten? Hvor mange dager regnet en å kunne vinne inn med å åte? Hva kaller en dette arbeid for? (åta, å så på, aura, jordslå, mela, molda)?

Hva slag emner strør en på snøen (oske, mold, sand, rusk, sagflis, ris, skoraspån)?

Hadde folk en spesiell spade til dette? Hvordan så den ut, og hva kaltes den (åtaspede)?

Brukte de en kjelke, slede, eller bar de emnet ut over i bøtter eller liknende?

2. Køyre reina

Brukte ein å jevne åkeren ved å kjøre mold fra nedre kanten til øvre, når åkeren lå bratt?

Hvor ofte gjorde en dette (hvert år, hvert 4. eller 5. år)?

Gjorde en det om høsten eller om våren? Nyttet en sleder (reinesleder) til dette arbeidet? Var kvinnene med på det?

Brukte en "å reina frå", spa kanten, som er tilvokst med gras, så ikke åkeren gror til og minker? Hva kaller en arbeidet for?

Blir dette gjort hvert år?

3. Plukke stein

Hører det på Deres kanter med til stellet med åkeren å plukke stein?

En leser i eldre skrifter om at en syntes det var bra å ha stein i åkeren, kornet trivdes bedre, men steinen måtte ikke være for stor (større enn et hønseegg). Steinen skulle holde varmen i åkeren. (Det fortelles til og med om en bonde som plukket ut stein av åkeren og som etterpå måtte kaste den tilbake). Er det fortalt noe slikt?

Hva gjorde en med steinen som var plukket ut av åkeren?

Hvem gjorde arbeidet?

Hva kaltes arbeidet (steina, steinrydja åkeren)?

4. Ugras

Husker en noe om "landhavren" eller "floghavren" som eldre skrifter nevner som det verste ugraset?

Fins den ennå?

Hva gjorde en for å fjerne ugraset fra åkeren eller begrense det?

Samlet en ugrasrøtter (hva slags), når en pløyde eller spadde åkeren om våren? Var det mest kvinnearbeid? Skulle en så tykt for å trenge bort ugraset?

I eldre skrifter blir det tilrådd å så erter (eller blande erter i såkornet) fordi de dreper ugraset. Kjenner en til det?

Sier en også at tang lagt utover kornåkeren etter at det var sådd holder ugraset nede?

Iblant blir sauettalle (sauemøkk) nevnt som middel mot ugras, har en hørt om det?

Kjenner en slike åtgjerder som: "Sume sette brakekvister ved åkeren imot ugraset. Det fylgde nokre ord med og, sa ei gamal kone" (Hardanger) e. l.?

5. Skifte mellom eng og åker

Er moderne vekselbruk med et regelmessig skifte mellom korn, rotfrukter og gras gjennomført i bygda?

Hvordan var det før? Sådde folk korn i den samme åker år etter år uten å la den kvile eller skiftet de mellom korn og poteter (rotfrukter, ikke kløver og timotei), og i tilfelle i hvilken rekkefølge og hvor mange år for hver sort?

Eller brukte de åkeren et visst antall år (hvor mange) og lot den hvile i et eller flere år?

Hvordan ble åkeren behandlet i kvileåret?

Fikk buskapen beite på den eller ble den pløyd, harvet eller ardet for å bekjempe ugraset?

Hva kaltes åkeren i hvileåret (trede, kjølve, brakk)?

Fikk åkeren etter et antall år gro igjen av seg selv?

Hva kaltes den i tilfelle (ekre)?

6. Gjødsel

Hvilke redskaper har en når en kjører ut gjødselen i dag? Vogn, kjerre, slede, kløvjekasser, kiper, korgar osv.?

Var det andre redskaper i eldre tid? Er takknemlig for riss eller foto. Gi opp de stedlige navn på redskapet.

Vet folk å fortelle når de moderne fabrikksmidde gjødselgrep kom?

Husker folk hvordan de eldre grepene av jern eller tre så ut?

Hvilke navn hadde en på de forskjellige typene (styng, greip osv.)?

Hadde en andre typer til å spre gjødselen med (kluft, bretletjua)?

Brukte en traue? Var det mannfolk eller kvinnfolk som breidde gjødsel?

Hadde en redskap til å smuldre gjødselen før den ble spredd?

La de gjødselhaugen på snøen eller måket de snøen bort før de veltet lasset? La de lass for lass utover åkeren, eller la de gjødselen i store dunger som de kjørte utover om våren?

Fra en bygd er det fortalt at de kjørte gjødselen ut allerede før jul. På hver gjødseldunge satte de et lite kors for å verge kraften i gjødselen mot trollkjerringen. Kjennes noe slikt?

Satte en kors eller kvister på møkhaugen ved bestemte tider og anledninger?

Vet en noe om at siste gjødsellasset en kjører på åkeren må være så stort som mulig, for ellers får en ikke god gjødsel?

7. Pløyning

a) I noen deler av landet nytter en spaden istedenfor å bryte åkeren med plogen. Før i tiden var dette mer utbredt. Såtiden kaller en eller kalte en derfor på sine steder "spótiæ" eller "spøa".

Vet en noe om det i Deres bygd?

Har en ellers særskilte navn på våronna eller såtiden?

"Når en er ferdig med spaingen, skal en sette et kors med spaden i åkeren, at den skal bære meget frukt." (Vest Agder, Lista). Har en hørt noe om det eller noe liknende?

b) Husker en at jorda ble smuldret og knust etter pløyningen med grev eller hakke istedenfor harving? Tok de rad for rad etter hvert som det ble pløyd eller

teig for teig? Hvem utførte dette arbeidet? Kan en slå fast når det ble slutt med dette?

Ble åkeren ardet og i tilfelle ble det gjort på kryss og tvers?

c) Eldre forfattere opplyser at høstpløyning bare var alminnelig i sandaktig jord. Hva forteller en hos Dem om høstpløyning i gamle dager?

Brukte en å pløye om høsten bare for bestemt utsæd f. eks. hvete og poteter?

Pløyet man en høstpløyet åker om igjen før en sådde?

Skulle en pløye før 1. mai eller hva datum ble nevnt?

Kjenner en til at vårarbeidet skulle begynne i nymåne og voksende dag?

Har en hørt noe om at en skulle stelle en teig (fére) på fastende hjerte?

Leste en fadervår eller en annen bønn før en begynte å pløye?

Gjorde en ellers noe for å markere begynnelsen av pløyningen?

Var det husfaren som styrte ploegen når en begynte arbeidet?

Har en hørt denne eller liknende overleveringer: ”Af den første Fure som pløies om Vaaren, tages lidt fersk Muld, der lægges på Stuegulvet under Sengen, det er et Middel mot Lopper (Sunnmøre)?

Pløyde en åkeren en eller to ganger om våren (einvann eller tvivann)?

Husker en slike eller liknende overleveringer: ”Det hende stundom at dei ikkje fekk ploegen til.

Då trudde dei ploegen var forgjort. Når hesten under pløyningen stogga og ikkje ville gå

lenger, tok han (en bestemt mann) alltid fram slirekniven og skar kors i torva framfor hesten”?

”De som under Pløyningen bliver af Hænderne slaaet sit Redskab, skal bøde med sin

Pintslevse, og hvis den, som pløier ved et sådant Tilfælde kommer hovedkulds over Ploven, er det et Tegn på en snart forestaaende Død”. (Sogn og Fjordane, Eid)?

9. Gjorde folk ferdig hele åkeren før de sådde, eller tok de teig for teig? Hva kalte de slike teiger (reit, fére osv.)?

Myldet de kornet ned med grev, rive, harv, ard eller plog?

Ble åkeren senere klappet til f. eks. med åkerrull? (Huske de stedlige navn og formen på redskapene).

10. Ble gjødselen pløyd ned eller lagt på jorda?

B. Sånad

1. Så Korn

Hvordan gjemmer en såkornet (i sekker, i kister, og hva heter slike kister i Deres bygdemål)?

Trodde en at sekken til sædekornet aldri skulle komme inn i stuen hvis man ville ha lykke med det (noen føyer til: ellers huder det noe ondt)?

Bør såkornet ha en viss alder, trodde en at ny hvete var skadelig?

Tok en før kornet til vintersæd noen dager etter det var innhøstet?

Bytte såkorn

Byttet en såkorn med andre for å bedre det?

Prøvet en fremmed såkorn i en kasse med jord noen uker før såtida?

Mente en at fremmed såkorn var best?

Mente noen at det ikke fulgte lykke med fremmed såkorn?

Husker en truer, som før i tida var alminnelig, at bygg ble forvandlet til havre i våte år? At havren skiftet i våte år til svimling eller skjerak (et giftig ugras), og fra svimling til havre i tørre år?

Har en hørt om at jorda noen steder var så god at havren gikk over til bygg? Hvor jorda var skral, ville bygget gå over til havre? Har en prøvd å begrunne slike meninger på en eller annen måte, f. eks. at en mente såkornet var urent (eller var det blandkorn)?

I begynnelsen og i første halvdel av forrige århundre ble det opprettet bygdemagasiner for såkorn i en del bygder, så at bøndene kunne få såkorn derfra etter et eller flere dårlige år.

Husker en bygdemagasiner på Deres område?

Støype korn

Lar eller lot en kornet ligge i vann inntil det spirte, og i tilfelle hvor lenge?

Sokneprest Wilse forteller 1779 bl. a.: En støyper såkornet i kalk når en frykter for at væten vil hindre framvoksteren, men når en frykter for at tørken skulle tvinge den, er det bra å støype såkornet en natt over i bare vann og tørre det en halv dags tid i skyggen. Har en hørt noe om en slik framgangsmåte?

Har en hørt at sædekornet skal ”fyres”, ”has ild over”, for at det ikke skal ta skade av rust?

Ble det sagt at en ikke skulle spise av sædekornet ute på marken, for ellers fikk en hoste?

2. Såtida

Før hadde en mange forskjellige merker på når den rette såtida var inne. Vi nevner en del eksempler og ber Dem å opplyse om noen av disse er kjente i Deres bygd eller andre som

vi ikke nevner.

a) Alminnelige merker

En bør så så tidlig som mulig (uten hensyn til at jorda er bekvem). ”Kornet voks like mykje på tvo-tri dagar um våro som tvo-tri vikor um sumro”. (Hardanger) ”En dag om våren gjør 8 om høsten” (Akershus, Kråkstad). I 1866 husket en at de gamle mente at den som først fikk korn i jorda skulle få den beste avling.

Var ”sågidden”, ”saabion”, ”sågitl” komen, var det høvelig såtid.

”Det såg ut som lufti over åkeren dirra” (i solskin) (Valdres).

Når jorda lukter og smaker godt. Når varmen er kommet i jorda. Når lite eller intet av jorda kleber ved redskapene.

b) Is og snø

Når snøen (f. eks. snøfonn på en haug, som seinere på sommeren smelter bort) på et bestemt sted ligger igjen, eller når snøen på et bestemt sted er borte.

Når ”såflaumen” kommer.

c) Planter

Når lauvet begynner å sprette. Når bjørkelauvet er så stort som et museøre. Eller når en bestemt bjørk (”såbjørk”) har fått lauv.

d) Dyr

Når spindelvev sees over pløyd jord.

Når en så sågauken eller såerla om våren (gulerla som gjerne satt på låvetaket).

Når såmakken var fin og gul, var det såtid. Er den sær fin og gul skal det bli godår, Er den smal og kvit av farge, trur de fleste at sæden kommer til å fryse på åkeren.

”Bonden kunne gå åt mauretubba og spyrja mauren te råds. Han tok då og stakk ned i tubba tre likt lange pinnar på ein gong, ein for tidleg såtid, ein for medels såtid og ein for sein såtid.

Den stikka mauren fyrst nådde toppen på, den såtid var best.” (Valdres).

e) Dags- og almanakktid

En skulle så ved ne, andre i ny. Det er ikke heldig å så på en mandag, onsdag eller fredag.

Men onsdag anså de gamle for særlig heldig til såing av rug og bygg.

En skal ikke begynne om ettermiddagen, men alt hagefrø og til dels sædekornet skal en så henimot aftenene. En skulle helst ikke så i solskinn. En må så kornet når sjøen stiger, ikke når den faller.

Kan en ikke få sådd hele åkeren til sjøen faller, pleier en å ta en håndfull korn, som man strør i det ene hjørnet, ”at de skal være vis på, at der er korn kommet i den ager, før den har naaet sin høide”.

En skulle så to uker før korsmesse, før eller etter St. Erik, eller 3. juni var best til såing.

Skulle en så like etter åkeren var brutt og jevnet (noen sa: før råmen hadde gått av jorda), eller skulle åkeren ligge et par dager?

3) Såmannen

I noen deler av landet var det menn, i andre kvinner som sådde.

a) Menn

Var det husfaren som sådde?

Var det den eldste man på gården?

Var det en som var særlig flink til å så, som for omkring i bygda og sådde for folk?

b) Kvinner

Var det husmora eller en pike som sådde?

Helst når mannen på gården var fraværende?

Skulle helst en kvinne med kvitt tørkle på hodet så?

Hvis en kar unntagelsesvis sådde, måtte han da ha et kvitt tørkle eller en kvit stråhatt på?

4) Måten å så på

Ble det satt noe merke på åkeren som viste hvor bredt en skulle så? Skulle en helst så med høyre hånden?

Skulle en først kaste rett fram og så seinere til siden?

En skal ikke spare på såkornet. Fins det noe ordspråk om det?

Skal en så så mye som 7 byggkorn i et manns- og 3 i et hestespor?

7 korn på en sjøstøvelhæl, minst 12 korn på en hestehov?

Leste en et (eller tre) fadervår over såkornet før en begynte å så?

Skulle en si: "I Jesu navn" ved første kastet, eller en annen velsignelse?

Er det fortalt om liknende overleveringer: "I ældgamle Tider, fortælles det, skulde den, som begynde at saa, sidde på Plougen og spise av Julebonnen" (et stort brød som ble bakt til julen.

Tradisjonen var ennå kjent i 1942). (Østfold, Våler)?

For et par mannsaldrer siden skal såmannen i sørlige deler av landet ha sådd med bar overkropp. Har en hørt om det?

Skulle en kaste tre kornnever opp i luften før en begynde?

Skulle en ha korn i munnen mens en sådde?

Skulle det første såkornet bli båret "ut i flo'n" (Verdal)?

Brukte en å kaste en sølvmynt i åkeren, når en sådde?

Skulle den som sådde ha kvitt tørkle på seg, for at kornet

skulle bli modent om sommeren?

Skulle såmannen ha samme ganglinnet på seg hele såtida og skulle han ikke rake skjegget før såinga var ferdig? Var det ingen vask i såtida?

Husker en den tru at såmannen måtte dø hvis han glemte å tilså en flekk, og at den kaltes for likkiste, holme?

Er det kjent at stykket nærmest uthuset ikke må pløyas å tilsås?

5) Såkorgen.

Hva nytter såmannen til å ha såkornet i (såask, såbøtte, såbutt, sålaup, mælingskorg, såmæle)?

Hva var dette karet laget av og hvordan så det ut (for, farge, pynt)?

Skulle såkorgen bli båret på venstre arm eller var den festet ved venstre arm?

Skulle en aldri bruke den til noe annet?

6) Forskjellige slags korn

Hva slags korn ble mest dyrket i Deres bygd før i tida?

Husker en at en alltid dyrket litt hvete eller rug eller vinterrug til julekake?

Husker en at en dyrket rug i bråter? (kaser, sveer)?

Når en dyrket hvete, sådde en den helst i høstpløyd åker, som også ble gjødslet om høsten (helst "brunnen møkk")?

Dyrket en blandkorn og hva slag blandinger?

Dyrket en bygg i kaser?

Har en hørt tale om at det ble dyrket boghvete?

Sådde en blandet bygg og vinterrug om våren, hva het denne framgangsmåten (kapsed, undersåing)?

7) Neper

Husker en at en dyrket neper i bråter, at de ble særlig store da? (Gerhard Schøning forteller omkr. 1775 at slike neper ble så store, at de ikke gikk gjennom åpningen eller bunnen i en tønne).

Vet en noe om at en prøvde å oppnå store neper slik: Såmannen skulle ha en stor vid hatt på hodet mens han sådde og si: Skåle og fat. Nepene ble da store og vide som skåler og fat. Eller: Stor og vi, som ræva mi. (Gauldal).

Eller: "Når Næpefrøet er nedmyldet eller nedsaet skulle helst Småbørnene (stube Kraage" på Trøet. De skulle tre Gange springe fremover, saa Hovedet bliver staaende paa Ageren og Benene opad, og i denne Stilling skulle de sige til de vordende Næper:

"Bli naa saa store, som eg e!" (Lyngdal og Løvdal). Eller: Neper, kålrabi, gullerøtter

bør en så om aftenen og ha en stor hatt på, fruktene blir da større?

Er følgende kjent: ”Når man har saaet Næpefrøet, sætter man Grene i Ageren, for at beskytte det mot Jordlopper”. (Vest-Agder, Øslebø, Løvadal).

”Oppreiste Bjerkekvister i eller ved Siden av Ageren, skulle beskytte Væxten for Mus, Vónd osv.”

”En setter det ris hvormed de piskede Frøet ned i Trøet. Det samme gjøres med de papirer frøet lå i.”

”De trodde at Afgrøden blirver rigere.” (Vest-Agder).

”Dei brende ris og einkvist før dei sådde næpene så dei ikkje skulle verta beiske.” (Gauldal).
Sådde folk neper i rader eller bredsådde dei?

Blandet en aske eller sand i nepe- eller gulrotfrøet for at det letter kunne sprees?

Hadde en neper i kålhager (nepekveer)? Avlet en frøet selv?

8) Erter. Dyrket en alt av det en trengte av erter?

Ble erter nyttet til annet enn til flatbrød og i kjøttsuppe?

Brukte en å støype ertene før en sådde dem?

Støypte en ertene i gjødsellake for å få dem tidlig moden?

9) Poteter. Det vil bli sendt en emneliste om poteten seinere.

Her vil en bare spørre om det fins tradisjoner fra den første tida da poteten ble dyrket.

Husker en at poteten ble dyrket i senger, og at en satte hol med en trestaur i jorda for hver potet? Hva kalte en trestauren (stikken, potetstappar) og hva het selve arbeidet (poda)?

Fins det noen tradisjoner om at poteten ble mer alminnelig dyrket som følge av ufredsårene (1801-12) eller som følge av at det ble tillatt å brenne brennevin av poteter (1816)?

10) Sågraut. Var første sådagen en slags høgtidsdag med et gjestebud på gården og bedre kost for arbeidsfolket?

Husker en noe om sågrauten, at en aldri skulle være knepen med den, at den skulle flyte i smør?

En måtte røre i den med sola, og røre motsols ville skaffe uvær, som legger ned åkeren?

Samtidig måtte husmora mumle noen løynord, da fikk en hell med kornåkeren?

Hva slags gryn eller mel laget en sågrauten av?

Tok en også risengryn i den?

Når spiste de sågraute, med en gang de var ferdige med å så, eller første søndagen etter de hadde sådd?

Var det en viss høgtid under arbeidet med kornet under såtida?

Vartet husmora opp med kaffe og kaker eller lefse ute på åkeren om ettermiddagen f. eks. kl. 3 (kvessekaffi, kvess) eller kl. 6 (kveldbisk)?

Var det bedre matstell i såtida?

C. Åtgjerd etter sånaden

Før i tida søkte en, etter å ha sådd, på forskjellige måter å framme voksteren.

Kjenner en til følgende: Når sæden (vinterrugen) er noe framkommet, lar en kalvene (kreaturene) gå der. Åkeren skal bli tykkere når bråddene er avett?

Bredde en ris eller halm over åkeren for at ikke fuglene kunne nå kornet?

Når en er kommet rundt etter å ha rakt etter såing, pleier den som har raket, å sette et kors med riven i det ene hjørnet av åkeren (i ene enden av åkeren, her og der utover åkeren).

Undertiden pleier en å tilføye: ”Gud give at sæden må gro”, eller ”i Jesu Navn”.

”Naar dei hadde verka av på ein Aaker, slo dei Kross i Moldi med Horveriva og ”kville Aakeren”, sette seg og kvilde han. So såg eg dei Gamle gjorde allstødt. Då grodde det betre”. (Setesdal)

Kjørte en harva rundt åkeren tilslutt, alltid med sola, aldri mot?

Har en hørt noe om det som fortelles fra det sørlige Norge. ”Det var at dei hadde en skål med døbe eller innvidd vann, de stakk tre fingrar i vannet og dryppa et par dråper på den delen av åkeren, de hadde sådd sist. Hva de samtid sa, vet en ikke.” (Vest-Agder).

Om våren ”skulde en gå omkring Jordet og tærse, det skulde nok være for at beskytte mot Muldvarpen.” (Hedmark).

Det har, så vidt en vet, vært brukt i flere fylker at husmødrene ved St. Hans gikk for å ”vekke åkeren”.

Har en hørt om det?

Hvordan foregikk det, hva ble sunget eller sagt?

